

Regina Korzeniowska¹

Instytut Pedagogiki
Uniwersytet Zielonogórski
ORCID: 0000-0001-7095-4991

Doświadczanie inkluzji społecznej przez osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną we wczesnej dorosłości²

Streszczenie

W opracowaniu podjęto problematykę społecznej inkluzji we własnych doświadczeniach osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną we wczesnej dorosłości. Teoretyczną podstawą niniejszych badań były dotychczasowe rozważania naukowe w obszarze psychospołecznego funkcjonowania dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, badania nad zagadnieniami inkluzji społecznej tej grupy osób, a także ekologiczny model inkluzji społecznej w sferach indywidualnej, interpersonalnej, organizacyjnej, społecznej oraz społeczno-politycznej. Osobiste doświadczenia osób uczestniczących w badaniach poddawano analizie oraz interpretacji z zastosowaniem ww. modelu inkluzji w oparciu o podejście fenomenologiczno-hermeneutyczne. Badania zwieńczono propozycjami rekomendacji, które można wykorzystać w praktyce pedagogicznej.

¹ Autorka jest Laureatką XIX edycji organizowanego przez Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych Ogólnopolskiego Konkursu „Otwarte Drzwi” na najlepsze prace magisterskie i doktorskie, których tematem badawczym jest zagadnienie niepełnosprawności w wymiarze społecznym, zawodowym i zdrowotnym. Jej praca doktorska zatytułowana „Inkluzja społeczna w doświadczeniach dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim”, napisana pod kierunkiem dr. hab. Jarosława Bąbki, prof. Uniwersytetu Zielonogórskiego, zajęła I miejsce w kategorii rehabilitacja społeczna i zawodowa. Autorka kilkunastu artykułów naukowych m.in. z zakresu kształcenia specjalnego, edukacji inkluzyjnej, specjalnych potrzeb edukacyjnych, pomocy psychologiczno-pedagogicznej, wczesnego wspomaganie rozwoju dziecka, organizacji działań na rzecz osób z niepełnosprawnościami, doskonalenia zawodowego nauczycieli. Aktywna uczestniczka konferencji ogólnopolskich i międzynarodowych. Obecnie nauczyciel akademicki UZ, UJW i ŁSW oraz nauczyciel konsultant w ODN w Zielonej Górze. Zaangażowana w działania na rzecz osób z niepełnosprawnościami w różnym wieku.

² Autorski artykuł naukowy napisany na podstawie pracy doktorskiej nagrodzonej w XIX edycji organizowanego przez Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych Ogólnopolskiego Konkursu „Otwarte Drzwi” na najlepsze prace magisterskie i doktorskie, których tematem badawczym jest zagadnienie niepełnosprawności w wymiarze społecznym, zawodowym i zdrowotnym. Praca doktorska, I miejsce w kategorii rehabilitacja społeczna i zawodowa; tytuł pracy: „Inkluzja społeczna w doświadczeniach dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim”; autor pracy: Regina Korzeniowska, Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Zielonogórskiego; promotor pracy doktorskiej: dr hab. Jarosław Bąbka, prof. Uniwersytetu Zielonogórskiego.

Słowa kluczowe:

dorośla osoba z lekką niepełnosprawnością intelektualną, społeczna koncepcja lekkiej niepełnosprawności intelektualnej, wczesna dorosłość, inkluzja społeczna, ekologiczny model społecznej inkluzji, ekologiczne strefy inkluzji społecznej

Experiencing Social Inclusion by People with Mild Intellectual Disabilities in Early Adulthood

Summary

This study addresses the issue of social inclusion in the experiences of people with mild intellectual disabilities in early adulthood. The theoretical basis for this research was previous scientific considerations in the area of psychosocial functioning of adults with mild intellectual disabilities, research on the issues of social inclusion of this group of people, as well as the ecological model of social inclusion in the individual, interpersonal, organizational, social and socio-political spheres. The above-mentioned model of social inclusion and the phenomenological-hermeneutic approach were used to analyze and interpret the personal experiences of people participating in the research. The research was concluded with proposed recommendations that can be used in pedagogical practice.

Keywords:

person with mild intellectual disability, social concept of mild intellectual disability, early adulthood, social inclusion, ecological model of social inclusion, ecological zones of social inclusion

Kilka słów wprowadzenia

Niepełnosprawność intelektualna czy różne zagadnienia związane z funkcjonowaniem osób o ograniczonej sprawności poznawczej były i są w zainteresowaniach wielu badaczy. Jednak problematyka społecznej inkluzji osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim we wczesnej dorosłości, a w szczególności ich własne doświadczenie tego zjawiska przez polskich badaczy nie zostały wystarczająco poznane.

Problematyka niepełnosprawności intelektualnej była przedmiotem dociekań badaczy na przestrzeni wielu lat. Warto podkreślić, że współczesne podejście do rozwoju oraz funkcjonowania osób z ograniczeniami intelektualnymi, w szczególności ich aktywność osobista, rodzinna, społeczna i zawodowa zmieniało się wraz z postępowaniem cywilizacyjnym, wzrostem świadomości społecznej czy też pod wpływem rozwoju nauk społecznych. Jeszcze w latach dziewięćdziesiątych minionego wieku osoby z niepełnosprawnością intelektualną traktowano jako jednostki nieprzydatne społecznie, a to wiązało się z ich wykluczeniem z życia społecznego³. Jednak wraz z postępowaniem cywilizacyjnym, a przede wszystkim z rozwojem nauk społecznych zmieniało się podejście społeczne do osób słabszych i wykluczonych. Osoby z intelektualną niepełnosprawnością zaczęto traktować jako integralną część społeczeństwa, a pod wpływem udzielanej im specjalistycznej dostrzeżono ich możliwości. Początek dwudziestego pierwszego wieku to przełom

³ Zob. J. Kulbaka, *Z dziejów opieki i kształcenia upośledzonych umysłowo*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo” 2009, Nr 9, s. 37–59; B. Marcinkowska, *Kształcenie uczniów z niepełnosprawnością w Polsce – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, „Psychologia Wychowawcza” 2015, Nr 7, s. 205–219

w podejściu do osób z niepełnosprawnościami, gdyż wdrażane idee edukacji włączającej i inkluzji społecznej zapoczątkowały wprowadzanie programów pomocowych oraz zmiany w krajowej polityce oświatowej i społeczno-zawodowej. Współcześnie propagowany biopsychospołeczny model niepełnosprawności akcentuje możliwości i potencjał osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz podkreśla kluczową rolę środowiska społecznego dla ich rozwoju i funkcjonowania⁴. Kierunek zmian w podejściu do niepełnosprawności intelektualnej wyznaczył w naszym kraju również Amadeusz Krause⁵ poprzez współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej.

Pewne aspekty włączenia społecznego jednostek z niepełnosprawnością intelektualną są w ostatnich kilku latach przedmiotem naukowego zainteresowania polskich badaczy. W polskiej literaturze można odnaleźć kwestie związane z autonomią dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną⁶, samostanowieniem⁷ oraz jakością ich życia⁸. Badania Moniki Parchomiuk⁹ świadczą o tym, że dorosłe osoby z niepełnosprawnością intelektualną mają potencjał do realizowania się w różnych rolach społecznych i bycia jednostkami aktywnymi społecznie. W poszukiwaniach naukowych znalazły się również zagadnienia związane z relacjami osób z niepełnosprawnością intelektualną z innymi

⁴ WHO, ICF International Classification of Functioning, Disability and Health//ICF Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia, http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42407/9241545429_pol.pdf, [data dostępu: 10.06.2022]

⁵ Zob. A. Krause, *Współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2011. Paradygmat społeczny zakładający uwzględnianie uwarunkowań społecznych, kulturowych i cywilizacyjnych w funkcjonowaniu osób z niepełnosprawnością. Paradygmat normalizacyjny propagujący włączenie osób z niepełnosprawnością do społeczności i traktowanie ich jako pełnoprawnych członków wspólnoty. Paradygmat emancypacyjny dotyczący podmiotowości, autonomii i samostanowienia osób z niepełnosprawnością intelektualną. To właśnie paradygmaty pedagogiki specjalnej dostarczają założeń uzasadniających badania nad inkluzją społeczną osób z niepełnosprawnością intelektualną.

⁶ A. Zawiślak, *Problemy autonomii dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną*, „Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy. Transdyscyplinarne Studia o Kulturze (i) Edukacji” 2008, Nr 3, s. 41–46; J. Skibska, *Kształtowanie autonomii – osiągnięcie niezależności*, [w:] *Niepełnosprawność w zwierciadle dorosłości*, red. R. Kijak, Kraków, Oficyna Wydawnicza IMPULS, 2012, s. 73–92

⁷ A. Żyta, *Samostanowienie dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną we współczesnej Polsce – pozory czy rzeczywistość?*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo” 2013, Nr 4(22), s. 117–129; A. Żyta, *Samostanowienie z perspektywy dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną i ich rodziców*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo” 2018, Nr 4(42), s. 53–65

⁸ N. Marciniak-Madejska, *Raport z badania Obiektywna i subiektywna jakość życia dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną zamieszkujących województwo wielkopolskie. Uwarunkowania środowiskowe oraz poziom wsparcia realizatorów polityki społecznej*, Wydawca: Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Poznaniu, Poznań, <https://wrot.umww.pl/wp-content/uploads/2016/02/Jakosc-zycia-doroslych-osob-z-niepelnosprawnoscia-intelektualna-raport-2014.pdf>, [data dostępu: 14.04.2022]; A. Firkowska-Mankiewicz, *Środowisko życiowe a jakość życia osób z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Tradycja i współczesność pedagogiki specjalnej w tworzeniu społeczeństwa dla wszystkich. W 95-lecie Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej*, red. J. Głódowska, K. Sponowicz, I. Petejuk-Mazurek, Warszawa, Wydawnictwo APS, 2018, s. 254–259

⁹ M. Parchomiuk, *Dorosłość osób z upośledzeniem umysłowym – wybrane aspekty*, „Niepełnosprawność i Rehabilitacja” 2015, Nr 4, s. 3–19

ludźmi, w szczególności relacje z rodzeństwem¹⁰ i osobą znaczącą¹¹, style ich życia¹², spełnianie się w roli partnera życiowego i rodzica¹³ oraz aktywność obywatelska.

Można przyjąć, że polscy badacze interesowali się różnymi aspektami psychospołecznego funkcjonowania dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną, co niewątpliwie wiąże się ze społecznym włączeniem. Z dotychczasowych badań można wnioskować, że dorosłe osoby z niepełnosprawnością intelektualną potrzebują wsparcia w funkcjonowaniu codziennym i realizacji ról społecznych. Jednak, co warto podkreślić, są także jednostki usamodzielnione. Niewątpliwie w wielu przypadkach istnieje konieczność wspierania tej grupy osób w zakresie aktywności społecznej, obywatelskiej i wykonywaniu codziennych czynności¹⁴. Polska literatura nie obejmuje jednak badań całościowo ujmujących inkluzję społeczną dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim z uwzględnieniem sytuacji rodzinnej, dostępu do usług publicznych, czasu wolnego, zdrowia, aktywności edukacyjnej, aktywności społeczno-zawodowej czy aktywności obywatelskiej. W związku z powyższym problematyka badawcza podjęta przez autorkę ujmuje inkluzję społeczną dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w kontekście ich osobistych doświadczeń w aspektach indywidualnym, interpersonalnym, organizacyjnym, społecznym i społeczno-politycznym.

¹⁰ P. Jurkiewicz, *Rodzeństwo osób z niepełnosprawnością intelektualną w drodze od osamotnienia do zaradności, zrozumienia i samodzielności*, Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2017

¹¹ I. Myśliwiczek, *Relacje dorosłych niepełnosprawnych intelektualnie ze znaczącym Innym – perspektywa biograficzna*, „Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej” 2019, Nr 35, s. 70–88

¹² I. Ramik-Mażeńska, *Style życia kobiet z niepełnosprawnością intelektualną. Studium socjopedagogiczne*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe FREL, 2018; J. Bąbka, *Style życia jako kategorie opisu realizacji zadań rozwojowych przez dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną*, „Wychowanie w Rodzinie” 2020, Nr 1, s. 205–226

¹³ A. Żyta, *Małżeństwa i rodzicielstwo osób z niepełnosprawnością intelektualną – wyzwania współczesności*, „Edukacja Dorosłych” 2013, Nr 2, s. 59–71; U. Bartnikowska, A. Chyła, K. Ćwirynkało, *Kobiety z niepełnosprawnością intelektualną w roli matki – perspektywa zagrożeń*, „Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej” 2014, Nr 13, s. 40–53; I. Myśliwiczek, *Motherhood of a woman with intellectual disability – retrospection of biographical experiences/Macierzyństwo kobiet z niepełnosprawnością intelektualną – retrospekcja doświadczeń biograficznych*, „Quarterly Journal Fides et Ratio” 2022, Nr 1(49), s. 151–163; D. Baczała, C. Kamecka-Antczak, *Aktywność obywatelska młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną. Społeczno-kulturowe bariery inkluzji*, „Teksty Drugie. Studia o Niepełnosprawności” 2020, Nr 2, s. 124–139

¹⁴ B. Cytowska, *Trudne drogi adaptacji. Wątki emancypacyjne w analizie sytuacji dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną we współczesnym społeczeństwie polskim*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2012; I. Ramik-Mażeńska, *Style życia kobiet z niepełnosprawnością intelektualną. Studium socjopedagogiczne...*; I. Myśliwiczek, *Relacje dorosłych niepełnosprawnych intelektualnie ze znaczącym Innym...*

Psychospołeczne funkcjonowanie osoby z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim we wczesnej dorosłości

Przyjmuje się, że człowiek wchodząc w etap wczesnej dorosłości¹⁵ jest jednostką samodzielną, odpowiedzialną, zdolną do wypełniania różnych ról społecznych, która jednocześnie staje się pełnoprawnym uczestnikiem życia rodzinnego i społeczno-zawodowego.

Ewa Gurba¹⁶ podkreśla, że osoba osiągnąca dorosłość posiada dojrzałość społeczną, co oznacza odpowiedzialne podejmowanie nowych ról społecznych w obszarze aktywności rodzinnej i zawodowej oraz samodzielne kierowanie własnym życiem. Natomiast Robert Havighurst¹⁷ zaznacza, że każda jednostka na danym etapie życia staje przed rozwiązaniem określonych problemów, zwanych zadaniami rozwojowymi, które wymagają posiadania określonych umiejętności oraz odpowiedniego przygotowania¹⁸. Takimi zadaniami we wczesnej dorosłości są między innymi: wybór drogi życiowej, wybór i wykonywanie pracy zawodowej, prowadzenie domu, wybór życiowego partnera i uczenie się z nim życia, życie rodzinne i wychowywanie dzieci, obowiązki obywatelskie, odnalezienie się i aktywność w grupie społecznej¹⁹.

Jednak w przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną nadal, ze względu na funkcjonujące w przestrzeni społecznej stereotypy, są one określane jako jednostki mające mniejsze możliwości i potencjał, wymagające stałej pomocy, mało samodzielne, a także nie w pełni zdolne do pełnego i zaangażowanego uczestnictwa społeczno-zawodowego²⁰. Konsekwencją takich stereotypów są naznaczające postawy otoczenia, dy-

¹⁵ Według Daniela J. Levinsona wczesna dorosłość to okres życia jednostki przypadający na lata pomiędzy 20–23 a 35–40 rokiem życia, zob. J. D. Levinson, *A conception of adult development*, „American Psychologist” 1986, Nr 41(1), s. 3–13.

¹⁶ E. Gurba, *Wczesna dorosłość*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000, s. 202–233, s. 204

¹⁷ R. J. Havighurst, *Human Development and Education*, New York, Wydawnictwo Longman, 1953, s. 2

¹⁸ J. Bąbka, *Dorastanie osób upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim – w świetle zadań rozwojowych Roberta Havighursta*, [w:] *Człowiek i jego rodzina wobec utraty zdrowia i sprawności*, red. A. Nowicka, J. Bąbka, Lubin, Wydawnictwo Uczelni Zawodowej Zagłębia Miedziowego, 2010, s. 25–44

¹⁹ E. Gurba, *Wczesna dorosłość*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*, red. J. Trempała, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2017, s. 287–311, s. 289

²⁰ Zob. J. Bąbka, *Stereotyp dziecka niepełnosprawnego a kompetencje nauczyciela realizującego edukację integracyjną*, [w:] *W poszukiwaniu wyznaczników kompetencji nauczyciela XXI wieku*, red. E. Kozioł, E. Kobyłeczka, Zielona Góra, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2002, s. 295–301; A. Nowak, *Dyskryminacja osób niepełnosprawnych*, „Polityka Społeczna” 2010, Nr 10 s. 12–16; S. Byra, *Mechanizmy kształtowania się stereotypów dotyczących osób z niepełnosprawnością*, [w:] *Stereotypy niepełnosprawności. Między wykluczeniem a integracją*, red. M. Chodkowska, S. Byra, Z. Kazanowski, D. Osik-Chudowolska, M. Parchomiuk, B. Szabała, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010, s. 33–48; M. Chodkowska, B. Szabała, *Osoby z upośledzeniem umysłowym w stereotypowym postrzeganiu społecznym*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012

stans społeczny i negatywny odbiór osób z niepełnosprawnością intelektualną²¹. Może to powodować, jak podkreśla Amadeusz Krause²², „upośledzoną dorosłość”, ponieważ osoby z ograniczeniami umysłowymi zaczynają postrzegać siebie jako mające niższe możliwości, a to z kolei może prowadzić do uzależnienia się od innych ludzi oraz instytucji.

Niepełnosprawność intelektualna jest określana jako neurorozwojowe zaburzenie, które rozpoczyna się w okresie rozwoju oraz obejmuje deficyty w zakresie funkcjonowania intelektualnego i adaptacyjnego w obszarze rozumienia pojęć, funkcjonowania społecznego, działań praktycznych²³. O niepełnosprawności intelektualnej można mówić, gdy spełnione są trzy kryteria. Pierwsze to deficyty w funkcjonowaniu intelektualnym, drugie to deficyty w przystosowaniu się, które ograniczają niezależność osobistą i odpowiedzialność społeczną, a trzecie kryterium uwzględnia początek deficytów intelektualnych i przystosowawczych w okresie rozwojowym²⁴. Opisując niepełnosprawność intelektualną należy odnieść się do modelu biopsychospołeczno²⁵ i Międzynarodowej Klasyfikacji Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia ICF²⁶, w których podkreśla się właściwości i cechy jednostki oraz wpływ i wsparcie otoczenia społecznego. Warto dodać, że ICF opisuje sytuację osoby z niepełnosprawnością jako sieć powiązanych ze sobą aspektów: struktury ludzkiego ciała i jego funkcji, aktywności i uczestniczenia oraz czynników osobowych i środowiskowych. W takim rozumieniu niepełnosprawność jest traktowana jako zjawisko wielowymiarowe, będące skutkiem wzajemnych oddziaływań między osobą oraz jej fizycznym i społecznym otoczeniem²⁷. W przypadku niepełnosprawności intelektualnej kluczowe jest poznanie ograniczeń jednostki, tego, jak ona

²¹ Zob. Z. Janiszewska-Nieścioruk, *Wprowadzenie*, [w:] *Edukacja integracyjna i włączająca w doświadczeniach pedagogów i nauczycieli*, red. Z. Janiszewska-Nieścioruk, Zielona Góra, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2012, s. 7–12; Z. Kazanowski, *Stereotypy osób z niepełnosprawnością intelektualną w percepcji uczniów szkół średnich*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo” 2020, Nr 4(50), s. 39–57

²² A. Krause, *Dorosłość w niepełnosprawności intelektualnej*, „Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej” 2016, Nr 24, s. 11–19

²³ DSM-5, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, American Psychiatric Association, http://repository.poltekkeskaltim.ac.id/657/1/Diagnostic%20and%20statistical%20manual%20of%20mental%20disorders%20_%20DSM-5%20%28%20PDFDrive.com%20%29.pdf, [data dostępu: 10.01.2022]

²⁴ Zob. K. Bobińska, P. Gałęcki, *Rys historyczny, terminologia, definicja, nozologia, kryteria rozpoznawania niepełnosprawności intelektualnej*, [w:] *Niepełnosprawność intelektualna – etiopatogeneza, epidemiologia, diagnoza, terapia*, red. K. Bobińska, T. Pietras, P. Gałęcki, Łódź, Wydawnictwo Continuo, s. 21–40; P. Gałęcki, M. Pilecki, J. Rymaszewska, A. Szulc, S. Sidorowicz, J. Wciórka, *Kryteria diagnostyczne zaburzeń psychicznych*. Wydanie piąte DSM-5, Wydawnictwo Edra Urban & Partner, 2018; E. Zasępa, *Osoba z niepełnosprawnością intelektualną. Procesy poznawcze*, Warszawa-Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2016, s. 44

²⁵ WHO, *International Classification of Functioning, Disability and Health*, https://apps.who.int/gb/archive/e/e_waha54.html, [data dostępu: 10.01.2022]

²⁶ Zob. WHO, *ICF International Classification of Functioning, Disability and Health*//ICF Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia, http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42407/9241545429_pol.pdf, [data dostępu: 10.01.2022]; ICF, *Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia*, WHO, Genewa, http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42407/9241545429_pol.pdf;jsessionid=A4D97D501C62E475BA3A708271E62028?sequence=67, [data dostępu: 11.01.2022]

²⁷ S. Byra, M. Boczkowska, M. Duda, *Współczesne konteksty znaczeniowe terminu „niepełnosprawność” – implikacje Międzynarodowej Klasyfikacji Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia (ICF)*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo” 2016, Nr 4(34), s. 15–31

funkcjonuje w środowisku i jakie ma z nim interakcje, a także w jaki sposób udzielane jej wsparcie wpływa na samodzielność, aktywność, uczestnictwo i dobrostan²⁸.

Osoby z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim to najlichniesza grupa (85%) wśród jednostek z ograniczeniami intelektualnymi²⁹. Ten stopień niepełnosprawności zazwyczaj nie przejawia się w codziennych sytuacjach, gdyż jednostki mogą bez problemu funkcjonować społecznie i zawodowo³⁰. Dorosłe osoby z tym stopniem niepełnosprawności intelektualnej mogą być samodzielne, aktywne społecznie i zawodowo oraz realizować się w różnych rolach³¹.

Społeczna koncepcja lekkiej niepełnosprawności intelektualnej autorstwa Zeno-Gajdzicy³² zakłada, że osoby z tym rodzajem niepełnosprawności należy postrzegać w kontekście społecznym z uwzględnieniem ich potencjału. Lekka niepełnosprawność intelektualna danej osoby kształtuje się bowiem po pierwsze pod wpływem otaczającej rzeczywistości, a po drugie doświadczenia przez nią różnych sytuacji, zdarzeń i zjawisk. Nawiązując do inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnością intelektualną, warto podkreślić, że postrzeganie tych jednostek jest zależne od nich samych i otoczenia społecznego³³.

²⁸ Zob. A. Cieza, C. Sabariego, J. Bickenbach, S. Chatter, *Rethinking Disability*, <https://bmccmedicine.biomedcentral.com/track/pdf/10.1186/s12916-017-1002-6.pdf>, [data dostępu: 11.01.2022]; D. Deutsch Smith, *Pedagogika specjalna. Podręcznik akademicki. T. 1*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009; A. Olechowska, *Specjalne potrzeby edukacyjne*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2016; Z. Janiszewska-Nieścioruk, J. Nieścioruk, *Problematyczność inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnością intelektualną*, „Konteksty Pedagogiczne” 2019, Nr 13(2), s. 29–47

²⁹ ICD-10 F70; DSM-5 317, iloraz inteligencji 55–69 w skali Wechslera, 52–67 w skali Bineta

³⁰ Zob. J. Wyczesany, *Pedagogika upośledzonych umysłowo*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2009, s. 35–36; Z. Gajdzica, *Dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim*, [w:] *(Nie)łatwe drogi wchodzenia w dorosłość przez osoby z niepełnosprawnością*, red. M. Bełza, Z. Gajdzica, D. Prysak, Cieszyn, Wydawnictwo Arka, 2017, s. 91–150, s. 140–141; E. Zasępa, *Osoba z niepełnosprawnością intelektualną. Procesy poznawcze*, Warszawa-Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2016, s. 135; E. Zasępa, *Dorosłość osoby z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Niepełnosprawność intelektualna. Poznawanie i wspieranie*, red. E. Zasępa, Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2020, s. 143–151; ICD-10 (2019), International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 10th Revision, <https://icd.who.int/browse10/2019/en#/F70-F79>, [data dostępu: 09.01.2022]; ICD-11, ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics, <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http%3a%2f%2fid.who.int%2fid%2fentity%2f1207960454>, [data dostępu: 11.01.2022]

³¹ J. Kirenko, M. Parchomiuk, *Edukacja i rehabilitacja osób z upośledzeniem umysłowym*, Lublin, Wydawnictwo Akademickie WSSP, 2008, s. 183–184; Ż. Stelter, *Dorastanie osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2009, s. 16

³² Zob. Z. Gajdzica, *Edukacyjne konteksty bezradności społecznej osób z lekkim upośledzeniem umysłowym*, s. 91

³³ Z. Gajdzica, *Dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim...*, s. 106

Inkluzja społeczna osób z niepełnosprawnością intelektualną jako istotny element ich dorosłości

Inkluzja społeczna (włączenie społeczne)³⁴ jest określana jako uczestnictwo w życiu społecznym³⁵, społeczna akceptacja³⁶, obywatelskie zaangażowanie³⁷, pokonywanie nierówności i dostrzeganie różnic³⁸. Mówiąc o społecznej inkluzji jednostek zagrożonych wykluczeniem, do których zalicza się także osoby z niepełnosprawnością intelektualną, należy podkreślić uczestnictwo społeczne, dostęp do dóbr, równość szans, wypełnianie ról społecznych, a także nawiązywanie relacji interpersonalnych z innymi członkami społeczności³⁹. Włączenie społeczne to zachęcanie ludzi do nawiązywania interakcji społecznych i otwartości wobec drugiego człowieka. Kluczowe są współuczestnictwo i nawiązywanie relacji interpersonalnych oraz równie ważne traktowanie każdej osoby jak partnera, który ma swoją podmiotowość, sprawczość i autonomię.

Inkluzja społeczna dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim to powiązanie relacji interpersonalnych i współuczestnictwa społecznego⁴⁰, z uwzględnieniem takich aspektów, jak zdrowie i dostęp do usług, osobista niezależność i samostanowienie, aktywność edukacyjna i zawodowa, relacje społeczne, wypełnianie ról społecznych⁴¹. Sarah A. Hall⁴² podkreśla, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną w odmienny sposób funkcjonują w środowisku, a także inaczej doświadczają włączenia społecznego, które może się odbywać w rodzinie, w szkole, w pracy, w sąsiedztwie, a jednocześnie na poziomie osobistym, interpersonalnym i infrastrukturalnym.

³⁴ Inkluzja społeczna jest rozumiana jako włączenie społeczne. Pojęcia „inkluzja społeczna” i „włączenie społeczne” są w artykule używane zamiennie.

³⁵ Commission of the European Communities, Social Policy Agenda: Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Brussels: Commission of the European Communities, <https://eur-lex.europa.eu/procedure/EN/157362>, [data dostępu: 21.01.2022]

³⁶ H. M. Walker, C. Calkins, M. Wehmeyer i in., *A social ecological approach to promote self-determination*, „Exceptionality: A Special Education Journal” 2011, Nr 19(1), https://www.researchgate.net/publication/232886692_A_Social-Ecological_Approach_to_Promote_Self-Determination, [data dostępu: 10.06.2022]

³⁷ P. Broda-Wysocki, *Wykluczenie i inkluzja społeczna. Paradygmaty i próby definicji*, Warszawa, Wydawnictwo IPiSS, 2012

³⁸ K. Ziemen, *Inklusion*, http://www.inklusion-lexikon.de/Inklusion_Ziemen.pdf, [data dostępu: 12.06.2022]

³⁹ Zob. B. Szatur-Jaworska, *Uwagi o ekskluzji i inkluzji na przykładzie polityki społecznej wobec osób starszych*, [w:] *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*, red. J. Grotowska-Leder, K. Faliszek, Toruń, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, 2005, s. 63–72; H. Silver, *The Contexts of Social Inclusion*, United Nations Department of Economic and Social Affairs DESA Working Paper, Nr 144, ST/ESA/2015/DWP/144, <https://ssrn.com/abstract=2879940>, [data dostępu: 07.01.2022]

⁴⁰ S. C. Simplican, G. Leader, J. Kosciulek, M. Leahy, *Defining social inclusion of people with intellectual and developmental disabilities: An ecological model of social networks and community participation*, „Research in Developmental Disabilities” 2015, Nr 38, s. 18–29

⁴¹ S. A. Hall, *The Social Inclusion of Young Adults with Intellectual Disabilities: A Phenomenology of Their Experiences*, Nebraska, 2010

⁴² Tamże

Inkluzja społeczna jest więc zjawiskiem wielowymiarowym i niezwykle pożądanym w każdym środowisku, a odnosząc je do osób z niepełnosprawnością intelektualną należy podkreślić ich godne życie oraz jak najpełniejsze uczestnictwo społeczne, zgodnie z indywidualnymi możliwościami i adekwatnym wsparciem.

Ekologiczny model inkluzji społecznej jako podstawa analizy przejawów inkluzji społecznej

Problematyką inkluzji społecznej dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną zajmowali się Stacy Clifford Simplican, Geraldine Leader, John Kosciulek i Michael Leahy⁴³, autorzy ekologicznego modelu inkluzji społecznej. Włączenie społeczne jest determinowane poprzez relacje interpersonalne i współuczestnictwo społeczne z uwzględnieniem różnych aspektów społecznej inkluzji w strefach indywidualnej, interpersonalnej, organizacyjnej, społecznej i społeczno-politycznej⁴⁴.

Poszczególne aspekty każdej ze stref, jak podkreśla zespół autorów pod kierunkiem Stacy C. Simplican⁴⁵, zapewniają kompleksowy i spójny obraz włączenia społecznego i ukazują jednocześnie zestaw kluczowych elementów, wpływających na zaistnienie zjawiska społecznej inkluzji osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Warto

⁴³ S. C. Simplican, G. Leader, J. Kosciulek, M. Leahy, *Defining social inclusion of people with intellectual and developmental disabilities: An ecological model of social networks and community participation...*

⁴⁴ Strefa indywidualna inkluzji społecznej odnosi się do poziomu funkcjonowania osoby, jej motywacji, pewności siebie, wiedzy, a także wyznaczania sobie celów. Ta strefa może wpływać na poprawę samooceny i poczucie przynależności człowieka, ale również może prowadzić do negatywnych uczuć, takich jak zwiększone poczucie samotności. Strefa interpersonalna inkluzji społecznej obejmuje relacje z innymi osobami, postawy tych osób, postawy rodziny, relacje między rodziną i innymi osobami, relacje w rodzinie. Członkowie rodziny i inne osoby odgrywają ważną rolę, gdyż umożliwiają osobom z niepełnosprawnością intelektualną utrzymywanie relacji i udział w społeczności. Pozytywne skutki oddziaływania w tej strefie wiążą się z szacunkiem i zaufaniem między ludźmi oraz zwiększaniem się kapitału społecznego. Negatywne skutki wiążą się z dyskryminacją w miejscu pracy, fizycznym znęcaniem się nad osobą lub nadużyciami ze strony innych ludzi. To może wpływać na obniżenie się samooceny i kapitału społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną. Strefa organizacyjna inkluzji społecznej dotyczy sieci nieformalnych (rodzina) lub formalnych (miejsce zatrudnienia, domy środowiskowe, instytucje). Czynniki organizacyjne w rodzinie obejmują status społeczno-ekonomiczny, kapitał społeczny i kulturę rodzinną. Skutki organizacyjne inkluzji społecznej przyczyniają się do zmiany w kulturze organizacyjnej i bardziej uwidaczniają włączenie jednostki. Wrogie lub ambiwalentne kultury organizacyjne mogą utrudniać inkluzję na poziomie indywidualnym i poziomie interpersonalnym, natomiast pozytywne kultury organizacyjne mogą zwiększać efektywność włączenia. Strefa społeczna inkluzji społecznej wiąże się z czynnikami na poziomie społecznym. Dotyczy ona rodzaju zakwaterowania, dostępności do odpowiednich usług i transportu oraz zasobów. W tym kontekście ważne są też postawy społeczne, kultura oraz dyskurs społeczny. Kontakt z osobami z niepełnosprawnością intelektualną może być, chociaż nie zawsze, predyktorem bardziej pozytywnych postaw. Skuteczność kontaktów społecznych zależy od ich jakości, stopnia nasycenia negatywnymi stereotypami, wpływu warunków środowiskowych. Strefa społeczno-polityczna inkluzji społecznej wiąże się z czynnikami politycznymi, które obejmują prawo i jego egzekwowanie, siły rynkowe, perspektywy państwowe, historie świadczonych usług, działania legislacyjne. Czynniki na poziomie politycznym mogą wpływać na zachowania społeczne, gdyż zmiany legislacyjne mogą oddziaływać na rodziny, a przez to wpływać na kulturę organizacyjną i zachowania ludzi (zob. S. C. Simplican i in., 2015).

⁴⁵ S. C. Simplican, G. Leader, J. Kosciulek, M. Leahy, *Defining social inclusion of people with intellectual and developmental disabilities: An ecological model of social networks and community participation...*

zaznaczyć, że inkluzja społeczna wiąże się z takimi aspektami funkcjonowania osoby, jak niezależność życiowa człowieka, zasoby społeczne człowieka (kapitał społeczny), relacje międzyludzkie oraz udział w społeczności. Wykorzystana w badaniach autorki ekologiczna koncepcja inkluzji społecznej uwzględnia powiązanie różnych aspektów stref społecznej inkluzji z relacjami społecznymi i społecznym współuczestnictwem.

Założenia metodologiczne badań własnych

Koncepcją podjętych badań jest podmiotowość osoby z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim oraz jej godność, autonomia, współuczestnictwo społeczne, prawo do samostanowienia. Podjęte badania osadzono w paradygmacie interpretatywnym, a tym samym wykorzystano metodę jakościową do zebrania materiału badawczego. Istotą przeprowadzonych czynności badawczych jest indywidualność jednostki, jej własne doświadczenia oraz interpretacje rzeczywistości. Wartością badań jakościowych jest poznanie, w jaki sposób dorosłe osoby z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim doświadczają społecznej inkluzji.

Analizę i interpretację wyników badań przeprowadzono zgodnie z założeniami perspektywy fenomenologiczno-hermeneutycznej. Uwzględnia ona świat osobistych znaczeń jednostki, co staje się punktem odniesienia do analizy, opisu, interpretacji oraz rozumienia otaczającej rzeczywistości⁴⁶. Przedmiotem naukowych dociekań stają się więc doświadczane przez daną osobę zjawiska, rzeczy czy też wydarzenia zwane przez Edmunda Husserla⁴⁷ fenomenami. Perspektywa fenomenologiczno-hermeneutyczna to szczególne podejście do rozumienia badań i przedmiotu poddanego dociekaniom naukowym. Osobiste przeżycia i doświadczenia dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim pozwalają poznać odkrywane znaczenia, a tym samym opisanie i zrozumienie ich osobistych doświadczeń związanych z inkluzją społeczną. Wartością tej perspektywy jest poznawanie fenomenów, czyli rzeczy oraz zjawisk doświadczanych przez daną osobę.

Uwzględniając możliwości intelektualne i komunikacyjne uczestników, w badaniach zastosowano wywiad pogłębiony. Szczegółowe narracje uzyskane w trakcie indywidualnej rozmowy przeprowadzanej w czasie rzeczywistym pozwalają bowiem zrozumieć doświadczenia i przeżycia jednostki z jej perspektywy⁴⁸. Wywiad pogłębiony jest metodą, która daje badaczowi elastyczność poznawczą. Dzięki temu może on podążać za interesującymi wątkami oraz formułować pytania uszczegóławiające wypowiedź rozmówcy.

Zgromadzony materiał empiryczny, czyli pozyskane doświadczenia dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, analizowano z wykorzystaniem

⁴⁶ Zob. S. Judycki, *Co to jest fenomenologia?*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 1993, Nr 1, s. 25–38; K. Sawicki, *Propozycja aplikacji metody fenomenologiczno-hermeneutycznej w pedagogicznych badaniach rzeczywistości wychowawczej*, „Scripta Philosophica. Zeszyty Naukowe Doktorantów Wydziału Filozofii KUL” 2012, Nr 1, s. 75–91

⁴⁷ E. Husserl, *Fenomenologia*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2015, Nr 2, s. 102–121

⁴⁸ I. Pietkiewicz, J. A. Smith, *Praktyczny przewodnik interpretacyjnej analizy fenomenologicznej w badaniach jakościowych w psychologii*, „Czasopismo Psychologiczne” 2012, Nr 2(18), s. 361–369, s. 364

interpretacyjnej analizy fenomenologicznej autorstwa Igora Pietkiewicza i Jonathana A. Smitha⁴⁹.

Problemy badawcze

Badania, które odnosiły się do przejawów społecznej inkluzji w pięciu strefach: indywidualnej, interpersonalnej, organizacyjnej, społecznej i społeczno-politycznej, ukierunkowano na poszukiwanie odpowiedzi na główne i szczegółowe problemy badawcze.

Pierwszy problem główny: *Jakie są przejawy społecznej inkluzji dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną w strefie indywidualnej?* uwzględnił problemy szczegółowe: *Jak dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną określają swoje samopoczucie?, W jaki sposób dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną określają swoje poczucie bezpieczeństwa oraz jakie dostrzegają zagrożenia?, Jakie sukcesy deklarują dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną?, Jakich porażek doświadczają dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną?, Jakie są cele i plany na przyszłość dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną?*

Drugiemu głównemu problemowi: *Jakie są przejawy społecznej inkluzji dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną w strefie interpersonalnej?* przypisano następujące problemy szczegółowe: *Jakie są relacje dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną z partnerem życiowym?, Jakie są relacje dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną z rodzicami?, Jakie są relacje dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną z rodzeństwem?, Jakie są relacje dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną z innymi członkami rodziny?, Jakie są relacje dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną z sąsiadami?, Jakie są relacje dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną ze społecznością?, Jak dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną są odbierane przez otoczenie społeczne?, W jaki sposób dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną nawiązują kontakty społeczne?, W jakich okolicznościach miały miejsce przypadki dyskryminacji dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną?*

Trzecim problemem głównym: *Jakie są przejawy społecznej inkluzji dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną w strefie organizacyjnej?* uwzględnił następujące problemy szczegółowe: *Jak dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną odnoszą się do bycia w związku?, Jaka jest rodzina własna dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną?, Jakie są obowiązki domowe dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną? Jaką szkołę ukończyły dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością*

⁴⁹ Interpretacyjna analiza fenomenologiczna opracowana przez Igora Pietkiewicza i Jonathana A. Smitha uwzględnia etapy: (1) sporządzenie transkrypcji wywiadu, (2) wielokrotne czytanie transkrypcji i sporządzanie notatek, (3) przekształcanie notatek w wyodrębniające się tematy, (4) szukanie związków i grupowanie tematów, a następnie przypisanie każdej grupie odpowiedniej etykiety, (5) sporządzanie raportu z badań, omawianie poszczególnych tematów, szczegółowe ich wyjaśnianie, ilustrowanie przykładowymi wypowiedziami uczestników badania, zamieszczanie własnych analitycznych komentarzy na różnym poziomie interpretacji oraz przedstawianie fenomenów w interpretacji badacza, a także ukazywanie, które interpretacje są spójne z istniejącymi teoriami lub im przeczą; zob. I. Pietkiewicz, J. A. Smith, *Praktyczny przewodnik interpretacyjnej analizy fenomenologicznej w badaniach jakościowych w psychologii...*, s. 361–369.

intelektualną i jaki zdobyły zawód?, Jakie wspomnienia z czasu edukacji mają dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną?, Jakie doskonalenie i kształcenie podejmują dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną?, Jakie są warunki mieszkaniowe dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną? Jaką pracę zawodową wykonują dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną? Jaka jest sytuacja finansowa dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną?, W jaki sposób dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną spędzają czas wolny?, Jakie są zainteresowania dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną?

Do czwartego problemu głównego: *Jakie są przejawy społecznej inkluzji dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną w strefie społecznej?* przypisano następujące problemy szczegółowe: *Gdzie mieszkają dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną?, W jaki sposób dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną opisują dostęp do służby zdrowia?, W jaki sposób dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną opisują korzystanie z transportu publicznego?, Z jakich technologii cyfrowych korzystają dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną?, Z jakich usług finansowych korzystają dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną?, Z jakich zasobów kultury korzystają dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną?, Z jakiego wsparcia społecznego i instytucjonalnego korzystają dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną?*

Natomiast piątemu problemowi głównemu: *Jakie są przejawy społecznej inkluzji dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną w strefie społeczno-politycznej?* odpowiadały problemy szczegółowe: *Jaki jest udział dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną w wyborach samorządowych?, Jaki jest udział dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną w wyborach parlamentarnych?, Jaki jest udział dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną w wyborach prezydenckich?, Jakie propozycje zmian na rzecz osób z niepełnosprawnościami mają dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną?*

Realizacja badań

Przedmiotem przeprowadzonych badań były przejawy inkluzji społecznej dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną w strefie indywidualnej, interpersonalnej, organizacyjnej, społecznej i społeczno-politycznej. Natomiast celem podjętych badań było poznanie i opisanie inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim we wczesnej dorosłości w wyżej wymienionych ekologicznych strefach. Sformułowano także cel praktyczny, którym były rekomendacje dla praktyki pedagogicznej w zakresie wspierania procesu inkluzji społecznej jednostek z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim.

Grupę badawczą stanowiło 21 osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną, orzeczoną przez zespół orzekający w poradni psychologiczno-pedagogicznej (wg kryterium

diagnostycznego ICD-10)⁵⁰, które posiadały umiejętność komunikacji werbalnej, w wieku 23–37 lat, legitymujące się ukończeniem edukacji na poziomie szkoły zawodowej ogólnodostępnej⁵¹. Do analizy i interpretacji wybrano 15 wywiadów⁵².

Badania właściwe, w związku z trwającą epidemią Covid-19, wprowadzonymi obostrzeniami w kontaktach międzyludzkich oraz sytuacją zdrowotną kilku uczestników, zrealizowano w okresie od marca do września 2021 roku. Terenem badań była południowa część województwa lubuskiego – miejsce zamieszkania uczestników badań – tj. powiaty zielonogórski, żagański, żarski, krośnieński, nowosolski i wschowski.

Projekt badań składał się z sześciu etapów. Pierwszym było opracowanie teoretycznych podstaw badań, wybór paradygmatu, wybór metody gromadzenia materiału badawczego oraz dobór grupy badawczej. Drugi etap uwzględniał przeprowadzenie badań właściwych⁵³, a trzecim uporządkowanie zebranego materiału⁵⁴. Na etapie czwartym podjęto analizę i interpretację materiału empirycznego⁵⁵, w kroku piątym opracowano raport z przeprowadzonych badań⁵⁶, a na etapie szóstym dokonano syntezy wyników badań w odniesieniu do przyjętej ekologicznej koncepcji inkluzji społecznej. Na zakończenie opracowano rekomendacje dla praktyki pedagogicznej.

⁵⁰ Uczestnicy, którzy zostali wytypowani do badań byli autorce dobrze znani. Osoba realizująca badania miała z nimi wcześniej bezpośredni kontakt jako nauczyciel w szkole podstawowej specjalnej i w gimnazjum specjalnym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną oraz poprzez współpracę ze szkołami zawodowymi w województwie lubuskim śledziła losy absolwentów, którzy kontynuowali kształcenie na poziomie ponadpodstawowym i ponadgimnazjalnym w szkołach ogólnodostępnych. Dzięki temu można było zaproponować dorosłym osobom z lekką niepełnosprawnością intelektualną udział w badaniach.

⁵¹ Założono, że osoby uczestniczące w badaniach mogły realizować aktywności charakterystyczne dla wczesnej dorosłości, w szczególności założyć rodzinę oraz podjąć aktywność zawodową.

⁵² Informacje o uczestnikach badań: absolwenci szkół zawodowych ogólnodostępnych – 11 kobiet i 4 mężczyzn; 11 osób usamodzielniało się i mieszkało z własną rodziną, 4 osoby mieszkały z rodziną swojego pochodzenia; 10 rozmówców posiadało własne dzieci; 5 osób było w związku małżeńskim, 6 osób było w długoletnim związku partnerskim, 4 osoby były samotne; 12 rozmówców zdobyło zawód, a 3 kobiety nie zdały egzaminu potwierdzającego kwalifikacje w zawodzie; 8 osób pracowało zawodowo w ramach otwartego rynku pracy, 5 kobiet utrzymywało się z pensji pracującego partnera, 2 kobiety pozostawały na utrzymaniu innych członków rodziny; 4 rozmówców posiadało prawo jazdy, uprawniające do kierowania samochodem osobowym.

⁵³ Materiał empiryczny został zebrany w trakcie indywidualnych rozmów, które były rejestrowane. Wywiad z jednym uczestnikiem badania trwał około 60 minut. Osobie z lekką niepełnosprawnością intelektualną przedstawiono cel badań, a także uzyskano jej zgodę na rejestrowanie wypowiedzi po zapewnieniu, że nagrania będą wykorzystywane tylko przez autorkę, a po zakończeniu badań zostaną usunięte. Na rozmowy umawiano się w dogodnym dla uczestników badania miejscu i czasie.

⁵⁴ Na tym etapie dokonano transkrypcji przeprowadzonych rozmów, po wielokrotnym odsłuchaniu nagrania, a także sporządzano notatki.

⁵⁵ Zgodnie z założeniami podejścia fenomenologiczno-hermeneutycznego próbowano zrozumieć punkt widzenia uczestników badania. Starano się uchwycić znaczenia odkrytych fenomenów oraz dokonać ich interpretacji. Istotne na tym etapie było szukanie związków pomiędzy wyodrębnionymi tematami i ich grupowanie.

⁵⁶ Istotne było omówienie poszczególnych tematów, ich wyjaśnianie, uwzględnienie fragmentów wypowiedzi rozmówców i zamieszczanie własnych komentarzy.

Inkluzja społeczna w doświadczeniach dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim – wyniki badań własnych

Odniesienie uzyskanych wyników badań do koncepcji społecznej inkluzji to zwieńczenie naukowych eksploracji. Założenia ekologicznego modelu inkluzji społecznej pozwoliły na ujęcie niepełnosprawności intelektualnej jako wyniku czynników indywidualnych, środowiskowych, organizacyjnych i społecznych, które ułatwiają lub utrudniają społeczne włączenie konkretnej jednostki⁵⁷. Zebrany materiał analizowano i interpretowano w odniesieniu do pięciu stref społecznej inkluzji: indywidualnej, interpersonalnej, organizacyjnej, społecznej i społeczno-politycznej z uwzględnieniem aspektów charakterystycznych dla danej strefy. Natomiast wyłonione w każdym obszarze kategorie stanowią przejawy społecznej inkluzji dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną⁵⁸.

Inkluzja społeczna osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim we wczesnej dorosłości jest zależna od wielu czynników, w tym indywidualnych, ale także zewnętrznych. To doświadczenia konkretnych osób wraz z odpowiadającymi im kategoriami świadczą o włączeniu społecznym lub jego braku. Przywołując ideę „nic o nas bez nas”, można przyjąć, że dążenie do pełnego uczestnictwa w życiu społecznym osób z ograniczoną sprawnością powinno uwzględniać ich własne doświadczenia i przeżycia w tym zakresie⁵⁹.

Społeczną inkluzję w strefie indywidualnej osób uczestniczących w badaniach określano na podstawie ich samopoczucia, odczuwanego poczucia bezpieczeństwa i braku dostrzeganych zagrożeń, doświadczanych sukcesów i porażek, a także stawianych celów i planów na przyszłość.

Uczestnicy badań mają pozytywne nastawienie do życia, dbają o swój nastrój, a w sytuacjach trudnych szukają sposobów na ich rozwiązanie. Potwierdzają to kategorie: „samopoczucie zależy ode mnie”, „zdrowie zapewnia dobre samopoczucie”, „rodzina podstawą dobrego samopoczucia”, „jakie mam problemy, takie samopoczucie”, „praca gwarantem dobrego samopoczucia” i „otoczenie decyduje o samopoczuciu”. Rodzina, wykonywana praca, zadowolające zdrowie, zmiana miejsca zamieszkania oraz cechy indywidualne, takie jak radosne usposobienie i zadowolenie z aktualnej sytuacji życiowej były dla rozmówców gwarantem dobrego samopoczucia.

Osoby uczestniczące w badaniu mają poczucie bezpieczeństwa i zazwyczaj nie dostrzegają zagrożeń lub nie identyfikują określonych sytuacji jako szczególnie niebezpiecznych. Potwierdzają to następujące kategorie: „czuję się bezpieczny/a i nic mi nie zagraża”, „czuję się bezpieczny/a i przeciwstawiam się zagrożeniom”. O poczuciu bezpieczeństwa

⁵⁷ R. Luckasson, R. L. Schalock, *Defining and applying a functionality approach to intellectual disability*, „Journal of Intellectual Disability Research” 2013, Nr 7(57), s. 657–688

⁵⁸ Zob. załącznik Mapa przejawów społecznej inkluzji dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną

⁵⁹ K. R. McVilly, A. J. Dalton, *Commentary on Iacono (2006): Ethical challenges and complexities of including people with intellectual disability as participants in research*, „Journal of Intellectual and Developmental Disability” 2006, Nr 31(3), s. 186–188

świadczą natomiast kategorie: „czuję się bezpieczny/a i nic mi nie zagraża – mam rodzinę”. To rodzina zapewnia rozmówcom poczucie bezpieczeństwa.

Osoby biorące udział w badaniach chętnie dzielą się swoimi sukcesami. Doświadczenia uczestników badań wskazują, że sukcesy dają im poczucie zadowolenia z siebie, pobudzają do aktywności społecznej i sprzyjają podejmowaniu nowych wyzwań. Wśród sukcesów życiowych wymieniano: posiadanie rodziny, własne dzieci, pracę, ukończenie szkoły, zdobycie zawodu czy też uzyskanie uprawnień do kierowania samochodem osobowym. Potwierdzeniem są wyłonione kategorie: „osiągnięcia sportowe”, „rodzina, zawód i praca”, „ukończenie szkoły i zdobycie zawodu”, „uzyskanie prawa jazdy”. Wielu uczestników badania nie identyfikuje w swoim życiu sytuacji, które nazwaliby porażkami – wyłoniona kategoria „życie bez porażek”. Niektórzy rozmówcy doświadczali porażek, którymi były nałogi, wybór nieodpowiedniego partnera życiowego czy niewłaściwe zachowania (kategorie: „porażka to moje nałogi”, „porażka to wybór nieodpowiedniego towarzysza życia”, „porażka to niewłaściwe zachowania”). Jednak uczestnicy badania przekonywali, że takie sytuacje mobilizują ich do działania.

Osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną mają swoje cele i plany na przyszłość, o czym świadczą wyłonione w tym obszarze kategorie: „założyć rodzinę”, „dbać o rodzinę”, „pracować”, „większe, wygodniejsze miejsce do mieszkania”, „zrobić prawo jazdy”, „podróżować”, „uczyć się”. Można więc przyjąć, że rozmówcy planują swoją przyszłość. Chcieliby założyć własną rodzinę, zdobyć pracę, posiadać wygodne mieszkanie, podróżować, mieć prawo jazdy czy też dalej kształcić się.

Uczestnicy badań postrzegają siebie jako osoby pozytywnie nastawione do życia, samodzielne, aktywne społecznie i planujące swoją przyszłość. Jednak dotychczasowe badania ukazywały osoby z niepełnosprawnością intelektualną jako zależne od innych i wymagające zewnętrznego wsparcia⁶⁰. Można przyjąć, że uczestnicy niniejszych badań to osoby, które doświadczyły włączenia społecznego dzięki ukończeniu szkoły zawodowej ogólnodostępnej, przebywaniu w przyjaznym dla nich środowisku społecznym, które nie wie o ich intelektualnej niepełnosprawności. Rozmówcy traktują siebie jako pełnoprawnych członków społeczności lokalnej, którzy spełniają się w rolach społecznych: rodzica, małżonka/żony, pracownika. Ponadto osoby uczestniczące w badaniu nawiązują relacje interpersonalne w środowisku i aktywnie w nim uczestniczą, co dowodzi doświadczania przez nich społecznej inkluzji w strefie indywidualnej.

Doświadczenia dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną w strefie interpersonalnej społecznej inkluzji analizowano w aspektach: relacje interpersonalne (z partnerem życiowym, z rodzicami, z rodzeństwem, z innymi członkami rodziny, z sąsiadami i innymi osobami w środowisku), odbiór społeczny, nawiązywanie kontaktów społecznych oraz przejawy dyskryminacji. Uczestnicy nawiązali relacje nie tylko z rodziną, ale

⁶⁰ Zob. L. Bakiera, Ż. Stelter, *Wspomaganie rozwoju osób niepełnosprawnych intelektualnie*, [w:] *Diagnoza potrzeb i modele pomocy dla osób z ograniczeniami sprawności*, red. A. Brzezińska, R. Kaczan, K. Smoczyńska, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2010, s. 143–162; I. Ramik-Mażewska, *Style życia kobiet z niepełnosprawnością intelektualną. Studium socjopedagogiczne...*; M. M. Terras, G. Hendry, D. Jarrett, *The challenges of safety and community integration for vulnerable individuals*, <https://research-portal.uws.ac.uk/en/publications/the-challenges-of-safety-and-community-integration-for-vulnerable>, [data dostępu: 17.06.2022]

również z innymi osobami w środowisku, co sprzyjało ich społecznej inkluzji i angażowaniu się w życie środowiska lokalnego.

Doświadczenia uczestników badania świadczą, że mają oni pozytywne relacje z życiowym partnerem, co sprzyja poczuciu stabilizacji życiowej, daje wsparcie oraz pewność siebie w kontaktach z innymi ludźmi. Potwierdzają to wyłonione kategorie „długoletni i trwałe związki małżeńskie”, „długoletni związek partnerski” oraz „więź z nowym partnerem”.

Na podstawie wyłonionych kategorii: „mocna więź z rodzicami”, „więź usamodzielnionego rozmówcy z rodzicem”, „więź rozmówcy mieszkającego z rodzicem” można przyjąć, że uczestnicy badania doświadczają pozytywnych relacji z rodzicami, które są kontynuowane w życiu dorosłym. Najczęściej są to rozmowy wspierające, wymiana informacji oraz pomoc w sytuacjach trudnych.

Osoby biorące udział w badaniach kontynuują w życiu dorosłym relacje z rodzeństwem, co potwierdzają kategorie: „rodzeństwo to przyjaciele”, „rodzeństwo to towarzysz w codziennym życiu”, „rodzeństwo to towarzysz czasu wolnego”, „rodzeństwo jest jak dobrzy znajomi”. Rodzeństwo sprzyja nawiązywaniu nowych interakcji społecznych oraz atrakcyjnemu spędzaniu czasu wolnego.

Uczestnicy badania mają wiele kontaktów z innymi członkami rodziny, w tym z dziadkami, wujostwem, kuzynostwem i rodziną życiowego partnera, którzy służą im pomocą i radą oraz są okazją do nawiązywania nowych znajomości. Kategorie „relacje z dziadkami”, „relacje z wujostwem i kuzynami”, „relacje z rodziną partnera” to potwierdzają.

Rozmówcy angażują się w kontakty sąsiedzkie, a kategorie „miłe i wspierające towarzystwo”, „usługowo”, „uprzejmie i z grzecznością”, „nowy początek” świadczą o ich różnym dla nich znaczeniu. Mają one formę: bliskich kontaktów towarzyskich, świadczenia sobie różnych usług, wymiany informacji, a czasami także zachowywanie dystansu. Warto podkreślić, że niekiedy zmiana otoczenia wpływa na nawiązywanie nowych znajomości sąsiedzkich. Można więc wnioskować, że kontakty sąsiedzkie sprzyjają nawiązywaniu relacji interpersonalnych oraz uczestnictwu społecznemu.

Zebrane doświadczenia uczestników badania w kategoriach „towarzystwo z czasów szkolnych”, „towarzystwo w miejscu zamieszkania”, „towarzystwo w pracy”, „towarzystwo w sieci” świadczą o nawiązywaniu przez nich pozytywnych kontaktów interpersonalnych z innymi osobami w środowisku, co sprzyja ich społecznej inkluzji.

Interesujące są doświadczenia rozmówców w aspekcie odbioru społecznego. Wyłonione kategorie: „jestem częścią społeczności”, „jestem taka/i jak inni ludzie”, „nikomu nie wadzę” świadczą o tym, że osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną uważają siebie za pełnoprawnych członków społeczności, którzy są pozytywnie odbierani przez innych ludzi. Można przypuszczać, że środowisko społeczne nie traktuje badanych jako osób z niepełnosprawnością intelektualną, ponieważ nie wie o ich ograniczeniach.

Nawiązywanie kontaktów społecznych to kolejny aspekt strefy interpersonalnej. Wyłoniono w tej części trzy odmienne kategorie zachowania rozmówców: „otwartość i inicjowanie kontaktów”, „ostrożne zaangażowanie”, „nieśmiałe wyczekiwanie”. Badania wykazały, że rozmówcy nie mają większych trudności z nawiązywaniem kontaktów społecznych, chociaż nie zawsze pierwsi wykazują inicjatywę. Takie zachowania mogą być związane z indywidualnymi cechami każdej badanej osoby oraz jej sposobem

funkcjonowania w różnych sytuacjach społecznych. Warto podkreślić, że uczestnicy badań deklarowali otwartość w kontaktach społecznych.

Podczas analizy i interpretacji przejawów dyskryminacji wobec dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną wykazano, że większość rozmówców nie odczuwało do tej pory dyskryminujących zachowań ze strony otoczenia społecznego (kategoria „brak odczuwanej dyskryminacji”). Natomiast wyłoniona kategoria „odczuwane przypadki dyskryminacji” świadczy o tym, że niektóre osoby zwróciły uwagę na jednorazowe przejawy ich negatywnego traktowania przez współpracowników oraz klientkę sklepu podczas dokonywania zakupów. Były to incydentalne przypadki, które dotyczyły wykonywanej pracy i kwestii światopoglądowych, a nie ograniczeń intelektualnych rozmówców. Brakuje wobec tego podstaw, aby uznać, że badane osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną spotykają się z przejawami dyskryminacji w środowisku społecznym.

Osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną, które były uczestnikami badań nawiązują różne relacje interpersonalne, w tym również w środowisku lokalnym. Rozmówcy deklarują łatwość nawiązywania kontaktów społecznych oraz brak odczuwanych przejawów dyskryminacji ze strony społeczności lokalnej. Jednak dotychczasowe badania wykazały, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną są zachowawcze w kontaktach społecznych i rzadko je inicjują⁶¹. Warto podkreślić, że uczestnicy niniejszych badań mieli okazje doświadczania różnych interakcji w szkole zawodowej ogólnodostępnej, podczas wykonywania pracy zawodowej czy w trakcie codziennych kontaktów w miejscu zamieszkania. Ponadto rozmówcy są pozytywnie odbierani przez społeczność i nie doświadczają z jej strony zachowań dyskryminujących. Można więc przyjąć, że badane osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną doświadczają społecznej inkluzji w strefie interpersonalnej.

Strefa organizacyjna społecznej inkluzji była analizowana i interpretowana w aspektach: bycie w związku, własna rodzina, obowiązki domowe, ukończona szkoła i zdobyty zawód, wspomnienia czasu edukacji, doksztalcanie i doskonalenie zawodowe w życiu dorosłym, mieszkanie i warunki mieszkaniowe, praca, sytuacja finansowa, czas wolny oraz zainteresowania. Uczestnicy badań są w związku z drugą osobą, mają własne rodziny, pracują, ukończyli szkołę ogólnodostępną i zdobyli zawód. Poza tym postrzegają siebie jako osoby samodzielne, niezależne i społecznie aktywne.

Rozmówcy są w związku z bliską osobą, co potwierdzają kategorie „mam męża/żonę”, „w oczekiwaniu na ślub”, „mam partnera/partnerkę” oraz mają własne rodziny, o czym świadczą kategorie „ja, partner życiowy i dziecko/dzieci”, „ja, dziecko/dzieci i nowy partner” oraz „samotna matka z nadzieją na przyszłość”. Wyłonione na podstawie doświadczeń uczestników badania kategorie „moje wymarzone mieszkanie”, „najważniejsze, z kim się mieszka”, „trochę ciasne” świadczą o samodzielnym mieszkaniu z własną rodziną, a z kolei kategorie „u nas po partnersku”, „mamy wyznaczone zadania”, „wszystko

⁶¹ Zob. A. Krause, A. Żyta, S. Nosarzewska, *Normalizacja środowiska społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Toruń, Wydawnictwo Akapit, 2010; M. K. Saarinen, M. T. Jahnukainen, R. A. Pirttimaa, *The Social Networks of People with Intellectual Disabilities during the On-Campus Supported Adult Education Programme*, „Journal of Education and Learning” 2016, Nr 2(5), s. 302–317; I. Ramik-Mażewska, *Style życia kobiet z niepełnosprawnością intelektualną. Studium socjopedagogiczne...*

na mojej głowie” o samodzielnym wykonywaniu przez nich obowiązków domowych i spełnianiu się w rolach społecznych.

Doświadczenia uczestników badań zebrane w kategoriach „praca to podstawa”, „dzieci podrosną, idę do pracy” świadczą o tym, że uczestnicy badania pracują zawodowo, a członkowie ich rodzin mają stałe zatrudnienie. Jednak niektórzy rozmówcy nadal mieszkają z rodziną swojego pochodzenia (kategoria „jeszcze z rodziną”) i poszukują zatrudnienia (kategoria „szukam odpowiedniego zajęcia”).

Wypowiedzi rozmówców w wyłonionych kategoriach: „pełne zadowolenie z sytuacji finansowej”, „nie narzekam na moją sytuację finansową”, „mogłoby być lepiej z moimi finansami” świadczą o tym, że określają swoją sytuację finansową jako wystarczającą do samodzielnego życia. Warto jednak zaznaczyć, że kilka osób znajduje się w trudnej sytuacji materialnej i jest zależnych finansowo od innych osób (kategoria „żyję skromnie”).

Wszystkie osoby biorące udział w badaniach ukończyły szkołę zawodową, a większość z nich zdobyła zawód po pozytywnie zdanym egzaminie, co niewątpliwie sprzyja ich włączeniu społecznemu. Jednak dotychczasowe poszukiwania naukowe wykazały, że wiele osób z niepełnosprawnością intelektualną potrzebuje wsparcia w codziennym funkcjonowaniu i podczas realizacji zadań rozwojowych⁶². Natomiast na podstawie niniejszych badań można wnioskować, że możliwe jest niezależne i samodzielne funkcjonowanie wielu osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, gdy mają zatrudnienie, stały dochód i odpowiednie przygotowanie do wyzwań dorosłości.

Doświadczenia uczestników badań zebrane w kategoriach: „niezapomniany okres w moim życiu”, „najlepiej było w podstawówce/gimnazjum”, „najlepiej było w zawodówce”, „czas buntu” wskazują na to, że chętnie wspominają oni czasy edukacji szkolnej. Wypowiedzi rozmówców świadczą o tym, że była to okazja do rozwijania zainteresowań, nawiązywania różnych interakcji społecznych oraz przygotowania do funkcjonowania w dorosłości. Z przeprowadzonych rozmów można wnioskować, że obecność osób wspierających w okresie edukacji oraz stwarzanie przez nich okazji do samodzielnego podejmowania decyzji przez osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną, a także rozwijanie przez nie umiejętności życiowych i zainteresowań stanowi dobre przygotowanie do samodzielnego funkcjonowania w dorosłości.

Doświadczenia rozmówców pozwalają wnioskować, że potrafią samodzielnie i zgodnie z potrzebami organizować swój czas wolny (kategorie: „książki i filmy z rodziną”, „spacery i ruch na świeżym powietrzu”, „słuchanie muzyki”, „czas z rodziną”, „na kanapie przed telewizorem”, „ze znajomymi”, „w sieci”) oraz rozwijać swoje zainteresowania (kategorie: „kulinarne inspiracje”, „na łonie natury”, „majsterkowanie i elektronika”, „artystycznie”). Dotychczas uważano, że dorosłe osoby z niepełnosprawnością intelektualną lubią atrakcyjnie spędzać czas wolny, ale często potrzebują aktywizacji zewnętrznej do rozwijania swoich pasji⁶³.

⁶² D. Baczała, C. Kamecka-Antczak, *Aktywność obywatelska młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną. Społeczno-kulturowe bariery inkluzji...*; I. Ramik-Mażewska, *Style życia kobiet z niepełnosprawnością intelektualną. Studium socjopedagogiczne...*

⁶³ Zob. I. Patterson, S. Pegg, *Serious leisure and people with intellectual disabilities: benefits and opportunities*, „Leisure Studies” 2009, Nr 28(4), s. 387–402; I. Ramik-Mażewska, *Style życia kobiet z niepełnosprawnością intelektualną. Studium socjopedagogiczne...*

Przeprowadzone badania wykazały, że osoby w nich uczestniczące doświadczają społecznej inkluzji w różnych aspektach strefy organizacyjnej, co sprzyja ich społecznemu uczestnictwu. Jednak warto zaznaczyć, że nie wszyscy rozmówcy doświadczają pełnego włączenia we wszystkich aspektach przyjętego modelu społecznej inkluzji. Takie czynniki jak brak zawodu, niedostateczne warunki mieszkaniowe czy trudna sytuacja finansowa kilku rozmówców świadczy o tym, że inkluzję społeczną należy rozpatrywać w odniesieniu do indywidualnej sytuacji każdej dorosłej osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną.

Natomiast strefę społeczną społecznej inkluzji rozpatrywano w następujących aspektach: miejsce zamieszkania, dostęp do służby zdrowia, korzystanie z usług transportu publicznego, korzystanie z technologii cyfrowej, korzystanie z usług finansowych, korzystanie z zasobów kultury, korzystanie ze wsparcia społecznego i instytucjonalnego.

Osoby biorące udział w badaniu mieszkają w małych miastach lub na wsi (kategorie „mniejsze miasto”, „wieś”), a tylko niektórzy w większym mieście (kategoria „większe miasto”). Rozmówcy są zadowoleni z miejsca swojego zamieszkania, gdyż zapewnia im ono realizację podstawowych potrzeb, mają dostęp do usług, korzystają ze służby zdrowia (kategorie „regularne systematyczne wizyty”, „zgodnie z potrzebami”, „spordycznie”). Nieliczni rozmówcy korzystają z usług transportu publicznego (kategoria „zapalony podróżnik”, „od czasu do czasu”) z powodu ograniczonych połączeń komunikacyjnych. Wielu uczestników badań przemieszcza się we własnym zakresie (kategoria „samowystarczalny/a”).

Doświadczenia rozmówców zebrane w kategorii „aktywny uczestnik życia kulturalnego” świadczą o tym, że tylko nieliczni uczestnicy badań korzystają z dóbr lokalnej kultury. Warto podkreślić, że uczestnicy badań korzystają z usług finansowych, najczęściej kart płatniczych i bankowości elektronicznej (kategorie „korzystam z bankowości elektronicznej”, „korzystam z karty bankomatowej”), a także z technologii cyfrowej (kategorie „społecznie i usługowo”, „informacyjnie i rozrywkowo”).

Na podstawie wyłonionych kategorii: „samowystarczalny”, „jak mi potrzeba, to korzystam” można wnioskować, że niektórzy rozmówcy korzystają ze wsparcia instytucjonalnego i społecznego. Jednocześnie uczestnicy badań deklarują swoją niezależność, samowystarczalność i korzystanie w sytuacjach trudnych życiowo z pomocy osób najbliższych. Tylko jedna kobieta korzysta z pomocy instytucji gminnych, w szczególności ośrodka pomocy społecznej. Badania dotychczas przeprowadzone wykazały natomiast, że dorosłe osoby z niepełnosprawnością intelektualną zazwyczaj potrzebują wsparcia instytucjonalnego⁶⁴.

Uczestnicy niniejszych badań mają dostęp do usług i zasobów oferowanych przez środowisko lokalne, jednak nie wszyscy z nich korzystają. Rozmówcy deklarują wybór usług, które uważają za najbardziej odpowiednie dla siebie, do których zaliczają: usługi finansowe, usługi technologii cyfrowej, usługi związane ze służbą zdrowia. Tylko nieliczni uczestnicy badań są zainteresowani zasobami kultury. Doświadczenia uczestników badania świadczą o ich społecznej inkluzji w wielu aspektach strefy społecznej. Przeprowadzone

⁶⁴ Zob. D. Chadwick, S. Quinn, C. Fullwood, *Perceptions of the risks and benefits of Internet access and use by people with intellectual disabilities*, „British Journal of Learning Disabilities” 2017, Nr 45, s. 21–35; I. Ramik-Mażewska, *Style życia kobiet z niepełnosprawnością intelektualną. Studium socjopedagogiczne...*

badania wykazały, że społeczna inkluzja jest możliwa, ale warunkuje ją indywidualna sytuacja życiowa osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną.

Ostatnią strefą przyjętej koncepcji społecznej inkluzji była strefa społeczno-polityczna, rozpatrywana w aspektach: udział w wyborach samorządowych, udział w wyborach parlamentarnych, udział w wyborach prezydenckich, proponowanie zmian, które ułatwią funkcjonowanie osób z niepełnosprawnościami. Z przeprowadzonych badań można wnioskować, że dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną są najmniej aktywne w tym zakresie. Tylko niektórzy rozmówcy wykazują aktywną postawę obywatelską poprzez udział w wyborach samorządowych (kategorie „aktywny i zaangażowany”), parlamentarnych (kategoria „jestem aktywna”) i prezydenckich (kategoria „aktywny obywatel”). Warto jednak zaznaczyć, że większość osób biorących udział w badaniu świadomie nie uczestniczy w wyborach, co potwierdzają wyłonione kategorie „zainteresowany nieuczestniczący”, „mnie to nie interesuje”, „jestem obojętny/a”, „bierny zorientowany”, „mój głos jest bez znaczenia”. Również dotychczasowe badania wykazały małą aktywność obywatelską osób z niepełnosprawnością intelektualną w obszarze aktywności wyborczej czy obywatelskiej⁶⁵.

Osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną, które wzięły udział w badaniach są zadowolone z aktualnej sytuacji życiowej, nie dostrzegają potrzeby zmian ułatwiających funkcjonowanie osób z niepełnosprawnościami, a także nie czują się odbiorcami ewentualnych zmian (kategoria „wszystko jest ok”). Nieliczni rozmówcy dostrzegają potrzebę zmian w obszarze zatrudnienia i otwartości społecznej na potrzeby słabszych i potrzebujących, o czym świadczą kategorie „możliwość dobrego zatrudnienia”, „dostrzeganie potrzeb”.

Doświadczenia dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną, które uczestniczyły w badaniach pokazują, że są jednostkami niezależnymi, samodzielnymi i uważającymi się za pełnoprawnych członków swojej lokalnej społeczności. Jednak dotychczasowe badania wykazały, że jednostka z ograniczeniami intelektualnymi jest zależna od innych i mało aktywna społecznie⁶⁶. O społecznej inkluzji dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością uczestniczących w badaniach świadczą różne aspekty ich funkcjonowania, m.in. stawianie sobie celów i określanie planów na przyszłość, nawiązanie relacji interpersonalnych, pozytywny odbiór społeczny, posiadanie własnej rodziny lub związek z życiowym partnerem, samodzielne prowadzenie gospodarstwa domowego, samodzielne mieszkanie, wykonywanie pracy, która zapewnia stały dochód, ukończenie szkoły zawodowej i zdobycie zawodu, organizowanie sobie czasu wolnego, korzystanie z technologii cyfrowej oraz z usług publicznych. Uczestnicy niniejszych badań nawiązują różne kontakty międzyludzkie i aktywnie uczestniczą w życiu społecznym, co niewątpliwie świadczy o ich społecznej inkluzji. Warto podkreślić, że społeczność lokalna nie wie o ograniczeniach intelektualnych rozmówców i dlatego nie postrzega ich przez pryzmat

⁶⁵ Zob. D. Baczała, C. Kamecka-Antczak, *Aktywność obywatelska młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną. Społeczno-kulturowe bariery inkluzji...*; J. Bąbka, *Style życia jako kategorie opisu realizacji zadań rozwojowych przez dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną...*

⁶⁶ Zob. I. Ramik-Mażewska, *Style życia kobiet z niepełnosprawnością intelektualną. Studium socjopedagogiczne...*; J. Bąbka, *Style życia jako kategorie opisu realizacji zadań rozwojowych przez dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną...*

stereotypów związanych z niepełnosprawnością intelektualną. Ponadto rozmówcy posiadali możliwości poznawcze oraz społeczne, co pozwoliło im na ukończenie ogólnodostępnej szkoły zawodowej oraz spełniać się w różnych rolach społecznych. Warto podkreślić, że osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną mogą nabywać kompetencje społeczne, które umożliwią im samodzielność i autonomię, jeśli otrzymają odpowiednie wsparcie we wcześniejszych okresach życia⁶⁷.

Badania pozwoliły ukazać przejawy społecznej inkluzji z perspektywy doświadczeń osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną, co niewątpliwie wzbogaca wiedzę o funkcjonowaniu tej grupy osób. Warto dodać, że odchodzenie społeczności osób pełnosprawnych od stereotypowego myślenia o jednostkach z różnymi ograniczeniami jako kategorii osób biernych i wykluczonych na rzecz dostrzegania ich możliwości i potencjału sprzyja inkluzji społecznej.

Rekomendacje dla praktyki

Procesowi społecznej inkluzji sprzyja jak najwcześniejsze przygotowanie osób z niepełnosprawnością intelektualną do dorosłości, podejmowania ról społecznych oraz społecznego uczestnictwa, co też wykazały niniejsze badania.

Na podstawie analizy i interpretacji doświadczeń dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, które uczestniczyły w niniejszych badaniach sformułowano rekomendacje dla praktyki pedagogicznej: wspieranie rodziców, w tym uruchomienie specjalistycznego poradnictwa w procesie przygotowania dzieci z niepełnosprawnością intelektualną do dorosłości; wyposażenie nauczycieli ogólnodostępnych szkół zawodowych w kompetencje umożliwiające wspieranie uczniów z niepełnosprawnością intelektualną; rozpoznawanie zainteresowań i predyspozycji zawodowych uczniów z niepełnosprawnością intelektualną; doradztwo zawodowe dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną; poszerzenie oferty szkolnictwa zawodowego oraz organizowanie alternatywnych form aktywności zawodowej; przygotowanie osób z niepełnosprawnością intelektualną do partycypacji obywatelskiej; wykorzystywanie zasobów środowiska lokalnego w pracy z uczniami z niepełnosprawnością intelektualną; wspieranie i rozpowszechnianie form mieszkalnictwa dla osób z niepełnosprawnością intelektualną; upowszechnianie działań asystentów osoby z niepełnosprawnością; przeciwdziałanie stygmatyzacji osób z niepełnosprawnością intelektualną poprzez aktywne wdrażanie edukacji włączającej; podejmowanie inicjatyw na rzecz osób z niepełnosprawnością intelektualną.

⁶⁷ Zob. A. Firkowska-Mankiewicz, *Osoba z niepełnosprawnością intelektualną i jej prawo do pełnego człowieczeństwa*, Poznań, Wydawca Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym, 2000, materiały konferencyjne; Z. Gajdzica, *Dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim...*

Kilka słów podsumowania

Niepełnosprawność intelektualna w stopniu lekkim nie musi stanowić przeszkody dla inkluzji społecznej, jeśli jednostka we wcześniejszych etapach życia zostanie odpowiednio przygotowana do samodzielnego i niezależnego życia, co wykazały niniejsze badania. Wytonione na podstawie doświadczeń dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną kategorii świadczą o przejawach inkluzji społecznej w strefie indywidualnej, interpersonalnej, organizacyjnej, społecznej i społeczno-politycznej. To stwarza okazję do dalszych eksploracji w obszarze osobistego, rodzinnego społecznego i zawodowego funkcjonowania osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną.

Należy również podkreślić, że w myśl idei „nic o nas bez nas” warto wykorzystywać podejście jakościowe w badaniach osób z różnymi ograniczeniami, aby nie tylko poznać ich własne doświadczenia, ale przede wszystkim zobaczyć świat z ich perspektywy.

Bibliografia

Baczała D., Kamecka-Antczak C., *Aktywność obywatelska młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną. Społeczno-kulturowe bariery inkluzji*, „Teksty Drugie. Studia o Niepełnosprawności” 2020, Nr 2

Bakiera L., Stelter Ż., *Wspomaganie rozwoju osób niepełnosprawnych intelektualnie*, [w:] *Diagnoza potrzeb i modele pomocy dla osób z ograniczeniami sprawności*, red. A. Brzezińska, R. Kaczan, K. Smoczyńska, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2010

Bartnikowska U., Chyła A., Ćwirynkało K., *Kobiety z niepełnosprawnością intelektualną w roli matki – perspektywa zagrożeń*, „Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej” 2014, Nr 13

Bąbka J., *Dorastanie osób upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim – w świetle zadań rozwojowych Roberta Havighursta*, [w:] *Człowiek i jego rodzina wobec utraty zdrowia i sprawności*, red. A. Nowicka, J. Bąbka, Lubin, Wydawnictwo Uczelniane Zawodowej Szkoły Miedziowego, 2010

Bąbka J., *Stereotyp dziecka niepełnosprawnego a kompetencje nauczyciela realizującego edukację integracyjną*, [w:] *W poszukiwaniu wyznaczników kompetencji nauczyciela XXI wieku*, red. E. Kozioł, E. Kobyłecka, Zielona Góra, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2002

Bąbka J., *Style życia jako kategorie opisu realizacji zadań rozwojowych przez dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną*, „Wychowanie w Rodzinie” 2020, Nr 1

Bobińska K., Gałecki P., *Rys historyczny, terminologia, definicja, nozologia, kryteria rozpoznawania niepełnosprawności intelektualnej*, [w:] *Niepełnosprawność intelektualna – etiopatogeneza, epidemiologia, diagnoza, terapia*, red. K. Bobińska, T. Pietras, P. Gałecki, Łódź, Wydawnictwo Continuo

Broda-Wysocki P., *Wykluczenie i inkluzja społeczna. Paradygmaty i próby definicji*, Warszawa, Wydawnictwo IPISS, 2012

Byra S., *Mechanizmy kształtowania się stereotypów dotyczących osób z niepełnosprawnością*, [w:] *Stereotypy niepełnosprawności. Między wykluczeniem a integracją*, red. M. Chodkowska

Byra S., Kazanowski., Osik-Chudowolska D., Parchomiuk M., Szabała B., Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010

Byra S., Boczkowska M., Duda M., *Współczesne konteksty znaczeniowe terminu „niepełnosprawność” – implikacje międzynarodowej klasyfikacji funkcjonowania, niepełnosprawności i zdrowia (ICF)*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo” 2016, Nr 4(34)

Chadwick D., Quinn S., Fullwood C., *Perceptions of the risks and benefits of Internet access and use by people with intellectual disabilities*, „British Journal of Learning Disabilities” 2017, Nr 45

Chodkowska M., Szabała B., *Osoby z upośledzeniem umysłowym w stereotypowym postrzeganiu społecznym*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012

Cytowska B., *Trudne drogi adaptacji. Wątki emancypacyjne w analizie sytuacji dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną we współczesnym społeczeństwie polskim*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2012

Deutsch Smith D., *Pedagogika specjalna. Podręcznik akademicki. T. 1*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009

Firkowska-Mankiewicz A., *Osoba z niepełnosprawnością intelektualną i jej prawo do pełnego człowieczeństwa*, Poznań, Wydawca Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym, 2000, materiały konferencyjne

Firkowska-Mankiewicz A., *Środowisko życiowe a jakość życia osób z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Tradycja i współczesność pedagogiki specjalnej w tworzeniu społeczeństwa dla wszystkich. W 95-lecie Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej*, red. J. Głodkowska, K. Sponowicz, I. Petejuk-Mazurek, Warszawa, Wydawnictwo APS, 2018

Gajdzica Z., *Dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim*, [w:] *(Nie)łatwe drogi wchodzenia w dorosłość przez osoby z niepełnosprawnością*, red. M. Bełza, Z. Gajdzica, D. Prysak, Cieszyn, Wydawnictwo Arka, 2017

Gałecki P., Pilecki M., Rymaszewska J., Szulc A., Sidorowicz S., Wciórka J., *Kryteria diagnostyczne zaburzeń psychicznych. Wydanie piąte DSM-5*, Wydawnictwo Edra Urban & Partner, 2018

Gurba E., *Wczesna dorosłość*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000

Gurba E., *Wczesna dorosłość*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*, red. J. Trempała, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2017

Hall S. A., *The Social Inclusion of Young Adults with Intellectual Disabilities: A Phenomenology of Their Experiences*, Nebraska, 2010

Havighurst R. J., *Human Development and Education*, New York, Wydawnictwo Longman, 1953

Husserl E., *Fenomenologia*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2015, Nr 2

Janiszewska-Nieścioruk Z., Nieścioruk J., *Problematyczność inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnością intelektualną*, „Konteksty Pedagogiczne” 2019, Nr 13(2)

Janiszewska-Nieścioruk Z., *Wprowadzenie*, [w:] *Edukacja integracyjna i włączająca w doświadczeniach pedagogów i nauczycieli*, red. Z. Janiszewska-Nieścioruk, Zielona Góra, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2012

Judycki S., *Co to jest fenomenologia?*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 1993, Nr 1

Jurkiewicz P., *Rodzeństwo osób z niepełnosprawnością intelektualną w drodze od osamotnienia do zaradności, zrozumienia i samodzielności*, Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2017

Kazanowski Z., *Stereotypy osób z niepełnosprawnością intelektualną w percepcji uczniów szkół średnich*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo” 2020, Nr 4(50)

Kirenko J., Parchomiuk M., *Edukacja i rehabilitacja osób z upośledzeniem umysłowym*, Lublin, Wydawnictwo Akademickie WSSP, 2008

Krause A., *Dorosłość w niepełnosprawności intelektualnej*, „Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej” 2016, Nr 24

Krause A., Żyta A., Nosarzewska S., *Normalizacja środowiska społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Toruń, Wydawnictwo Akapit, 2010

Krause A., *Współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2011

Kulbaka J., *Z dziejów opieki i kształcenia upośledzonych umysłowo*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo” 2009, Nr 9

Levinson J. D., *A conception of adult development*, „American Psychologist” 1986, Nr 41(1)

Marcinkowska B., *Kształcenie uczniów z niepełnosprawnością w Polsce – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, „Psychologia Wychowawcza” 2015, Nr 7

McVilly K. R., Dalton A. J., *Commentary on Iacono (2006): Ethical challenges and complexities of including people with intellectual disability as participants in research*, „Journal of Intellectual and Developmental Disability” 2006, Nr 31(3)

Myśliwczyk I., *Motherhood of a woman with intellectual disability – retrospection of biographical experiences/Macierzyństwo kobiet z niepełnosprawnością intelektualną – retrospekcja doświadczeń biograficznych*, „Quarterly Journal Fides et Ratio” 2022, Nr 1(49)

Myśliwczyk I., *Relacje dorosłych niepełnosprawnych intelektualnie ze znaczącym Innym – perspektywa biograficzna*, „Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej” 2019, Nr 35

Nowak A., *Dyskryminacja osób niepełnosprawnych*, „Polityka Społeczna” 2010, Nr 10

Olechowska A., *Specjalne potrzeby edukacyjne*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2016

Parchomiuk M., *Dorosłość osób z upośledzeniem umysłowym – wybrane aspekty*, „Niepełnosprawność i Rehabilitacja” 2015, Nr 4

Patterson I., Pegg S., *Serious leisure and people with intellectual disabilities: benefits and opportunities*, „Leisure Studies” 2009, Nr 28(4)

Pietkiewicz I., Smith J. A., *Praktyczny przewodnik interpretacyjnej analizy fenomenologicznej w badaniach jakościowych w psychologii*, „Czasopismo Psychologiczne” 2012, Nr 2(18)

Ramik-Mażewska I., *Style życia kobiet z niepełnosprawnością intelektualną. Studium socjopedagogiczne*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe FREL, 2018

Saarinen M. K., Jahnukainen M. T., Pirttimaa R. A., *The Social Networks of People with Intellectual Disabilities during the On-Campus Supported Adult Education Programme*, „Journal of Education and Learning” 2016, Nr 2(5)

Sawicki K., *Propozycja aplikacji metody fenomenologiczno-hermeneutycznej w pedagogicznych badaniach rzeczywistości wychowawczej*, „Scripta Philosophica. Zeszyty Naukowe Doktorantów Wydziału Filozofii KUL” 2012, Nr 1

Simplican S. C., Leader G., Kosciulek J., Leahy M., *Defining social inclusion of people with intellectual and developmental disabilities: An ecological model of social networks and community participation*, “Research in Developmental Disabilities” 2015, Nr 38

Skibska J., *Kształtowanie autonomii – osiągnięcie niezależności*, [w:] *Niepełnosprawność w zwierciadle dorosłości*, red. R. Kijak, Kraków, Oficyna Wydawnicza IMPULS, 2012

Stelter Ż., *Dorastanie osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2009

Szatur-Jaworska B., *Uwagi o ekskluzji i inkluzji na przykładzie polityki społecznej wobec osób starszych*, [w:] *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*, red. J. Grotowska-Leder, K. Faliszek, Toruń, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, 2005

Wyczesany J., *Pedagogika upośledzonych umysłowo*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2009

Zasępa E., *Dorosłość osoby z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Niepełnosprawność intelektualna. Poznawanie i wspieranie*, red. E. Zasępa, Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2020

Zasępa E., *Osoba z niepełnosprawnością intelektualną. Procesy poznawcze*, Warszawa-Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2016

Zawiślak A., *Problemy autonomii dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną*, „Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy. Transdyscyplinarne Studia o Kulturze (i) Edukacji” 2008, Nr 3

Żyta A., *Małżeństwa i rodzicielstwo osób z niepełnosprawnością intelektualną – wyzwania współczesności*, „Edukacja Dorosłych” 2013, Nr 2

Żyta A., *Samostanowienie dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną we współczesnej Polsce – pozory czy rzeczywistość?*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo” 2013, Nr 4(22)

Żyta A., *Samostanowienie z perspektywy dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną i ich rodziców*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo” 2018, Nr 4(42)

Źródła internetowe

Cieza A., Sabariego C., Bickenbach J., Chatter S., *Rethinking Disability*, <https://bmc-medicine.biomedcentral.com/track/pdf/10.1186/s12916-017-1002-6.pdf>, [data dostępu: 11.01.2022]

Commission of the European Communities, *Social Policy Agenda: Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, Brussels: Commission of the European Communities, <https://eur-lex.europa.eu/procedure/EN/157362>, [data dostępu: 21.01.2022]

DSM-5, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, American Psychiatric Association, http://repository.poltekkeskaltim.ac.id/657/1/Diagnostic%20and%20statistical%20manual%20of%20mental%20disorders%20_%20DSM-5%20%28%20PDFDrive.com%20%29.pdf, [data dostępu: 10.01.2022]

ICD-11, *ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics*, <https://icd.who.int/browse-11/l-m/en#/http%3a%2f%2fid.who.int%2fid%2fentify%2f1207960454>, [data dostępu: 11.01.2022]

ICF, *Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia*, WHO, Genewa, http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42407/9241545429_pol.pdf;jsessionid=A4D97D501C62E475BA3A708271E62028?sequence=67, [data dostępu: 11.01.2022]

International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 10th Revision, <https://icd.who.int/browse10/2019/en#/F70-F79>, [data dostępu: 09.01.2022]

Marciniak-Madejska N., *Raport z badania Obiektywna i subiektywna jakość życia dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną zamieszkujących województwo wielkopolskie. Uwarunkowania środowiskowe oraz poziom wsparcia realizatorów polityki społecznej*, Wydawca: Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Poznaniu, Poznań, <https://wrot.umww.pl/wp-content/uploads/2016/02/Jakosc-zycia-doroslych-osob-z-niepelnosprawnoscia-intelektualna-raport-2014.pdf>, [data dostępu: 14.04.2022]

Silver H., *The Contexts of Social Inclusion*, United Nations Department of Economic and Social Affairs DESA Working Paper, Nr 144, ST/ESA/2015/DWP/144, <https://ssrn.com/abstract=2879940>, [data dostępu: 07.01.2022]

Terras M. M., Hendry G., Jarrett D., *The challenges of safety and community integration for vulnerable individuals*, <https://research-portal.uws.ac.uk/en/publications/the-challenges-of-safety-and-community-integration-for-vulnerable>, [data dostępu: 17.06.2022]

Walker H. M., Calkins C., Wehmeyer M. i in., *A social ecological approach to promote self-determination*, "Exceptionality: A Special Education Journal" 2011, Nr 19(1), https://www.researchgate.net/publication/232886692_A_Social-Ecological_Approach_to_Promote_Self-Determination, [data dostępu: 10.06.2022]

WHO, *ICF International Classification of Functioning, Disability and Health*//*ICF Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia*, http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42407/9241545429_pol.pdf, [data dostępu: 10.06.2022]

WHO, *International Classification of Functioning, Disability and Health*, https://apps.who.int/gb/archive/e/e_wha54.html, [data dostępu: 10.01.2022]

Ziemen K., *Inklusion*, http://www.inklusion-lexikon.de/Inklusion_Ziemen.pdf, [data dostępu: 12.06.2022]

